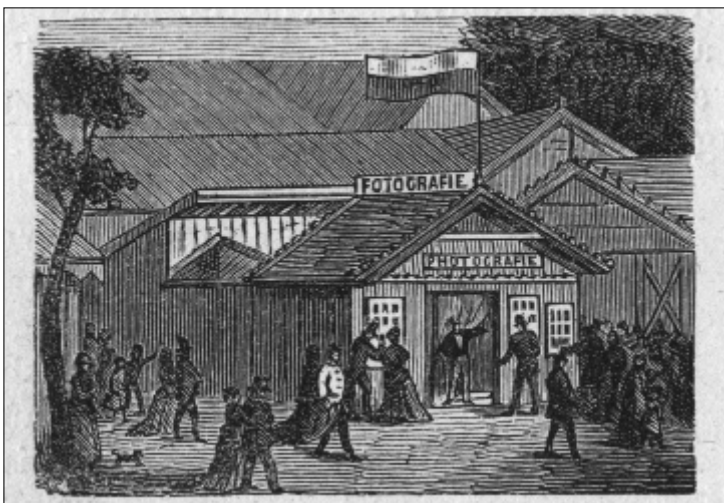

„RÉS A PAJZSON”
A FERENC JÓZSEF CSATORNA ÁBRÁZOLÁSAINAK
FORRÁSAI

Jelen esetben a pajzs a 19. század elejétől keletkezett és megjelent, árusításra került grafikai művek összessége. Ez a sokféle anyag, amely újabban több szempontból is a kutatások középpontjába került,¹ művészi értékére nézve is sokféleséget mutat: a kiváló kvalitástól az egyszerű amatőr művekig mindent magába foglal. A hatalmas és feldolgozatlan sokszorosított grafikai képtömeg *elemzésének szükségessége* megelőzi az egyedi grafikai műveket, mivel ezek „művészi” indíttatásuk és értékük ellenére, csak egy zárt közegben hatottak. A sokszorosított grafikák szélesebbre tárták a középosztály kultúrájának ablakát, az általuk létrehozott kánon egy egész országot befolyásolt, hiszen magát a polgári közízlést teremtette meg.

A 19. század közepétől a metszett, litografált képek a nagy példányszámú újságok mellékleteként, műlapként, illetve a szöveg közé tördelt illusztrációként jelentek meg *a magyar kiadóknál*. Az arisztokraták Magyarországon is megrendelték és olvasták a külföldi illusztrált lapokat, többek közt a *londoni* kiváló rajzokat közlő *Illustrated London News*, és a párizsi *L'Illustration* című hetilapokat is. A német nyelvterületen főleg a lipcsei *Illustrierte Zeitung* előfizetői tájékozódhattak a képi hangsúlyokra alapozó periodikán keresztül. Az összehasonlítást régen és ma is ezek a lapok biztosítják. Az Osztrák-Magyar Monarchiában az olvasást kedvelő nemes és polgár járatta a képes lapokat, és gyűjtötte az illusztrációkat. A magyar képes sajtó kialakulása igen lassan haladt, 1854-től a *Vasárnapi Ujság* teremtett

1. kép. Fényképezési
műterem rajza az 1873-as
bécsi világkiállításon.
Képes Kiállítási Lapok, 1873

3. Letzter Lázár: Az újvidéki kettős zsilip a puszkapor toronynál, 1876.

Fotó, Ferencz József csatorna albuma.

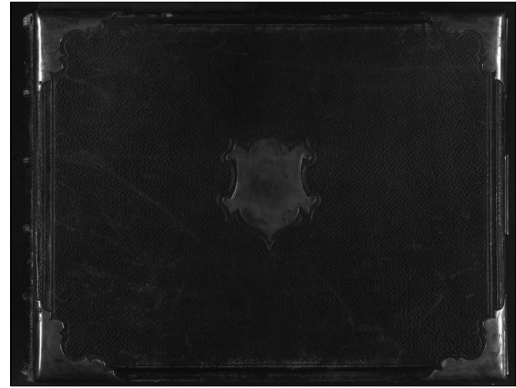
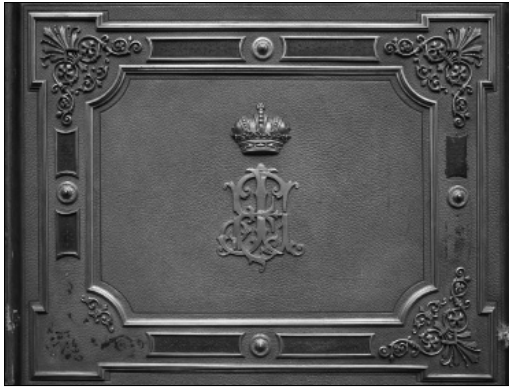
Baja, Türr István Múzeum,
Kelemen Áron felvétele

2. kép. Letzter és Auerbach: Magyarországi oláhok rajza.
Képes Kiállítási Lapok, 1873

új világot. „(...) az 50-es, 60-as évek körrajzoló tevékenységének elsősorban ez a népszerűsítő kép. jelleg ad súlyt és fontosságot.” – írta egykor Gerszi Teréz.²

Az 1839–1885 között készült, megjelenésre és eladásra szánt grafikák száma több ezerre tehető. A két dátum: a fénykép felfedezése, illetve a fényképnek a sajtóban való egyszerű közlésének lehetősége jelöli ki az általam vizsgált időszak határait. Homogén anyag, vagyis: vastag pajzs a sokszorosított grafikák azon csoportja, amelyek illusztrációs funkciót is betöltöttek. A Budapesti Történeli Múzeum „Az ország tükre” Képes sajtó Magyarországon 1780–1880 című kiállítása a tematikai csoportosítást választotta, amely hangulatos, látványos bemutatást eredményezett. De a sajtóképeket más szempontok szerint is megközelíthetjük, például a funkció felől. Vizsgálhatnánk azt, hogy melyik készült már megírt szöveghez: regény, illetve novellarészlethez. Ez a klasszikus értelemben vett illusztráció. Radnóti Sándor szerint ezek a legjelentékenyebb folyóirat illusztrációk, amelyek eredetileg nem a sajtó céljaira készültek.³ Véleményem szerint a sajtó-kép és műmelléklet másik csoportja a műtárgy-átírás, és ez nagy tömegek számára tette lehetővé a képzőművészeti alkotások ismeretét. A harmadik és legfontosabb csoportban a riport-kép megszületését és fejlődését analizálhatjuk, ahol a grafika együtt működik a szöveggel, „modern” fel fogásban, pusztán azt magyarázza.

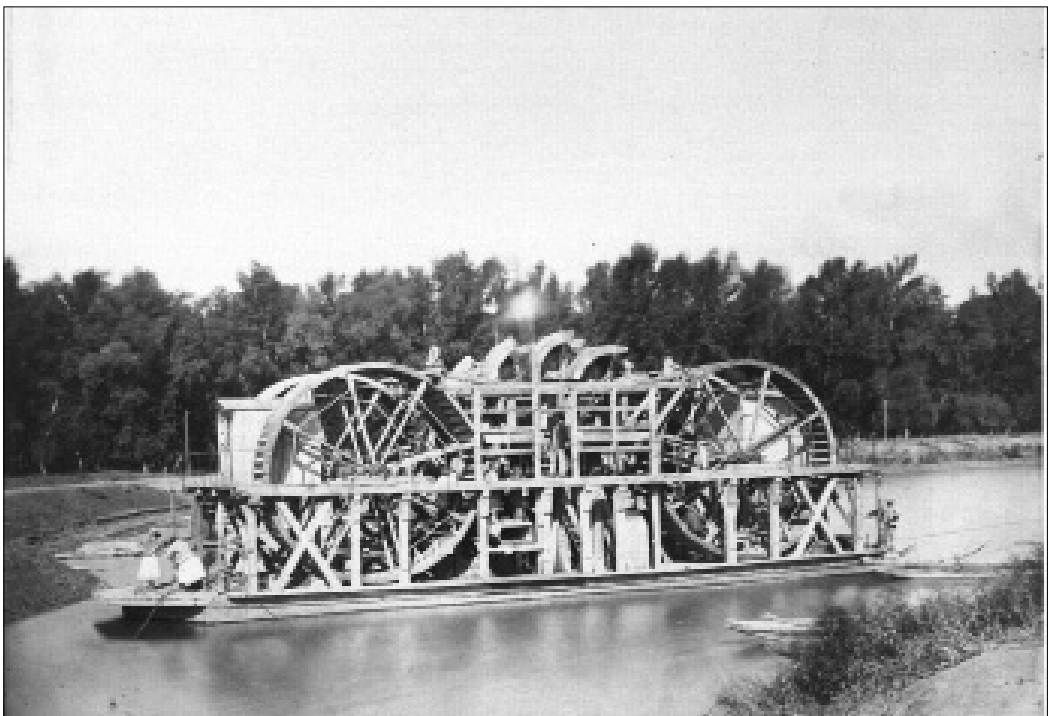

4. kép. Ferencz József csatorna albuma.
Baja, Türr István Múzeum, Kelemen Áron felvétele

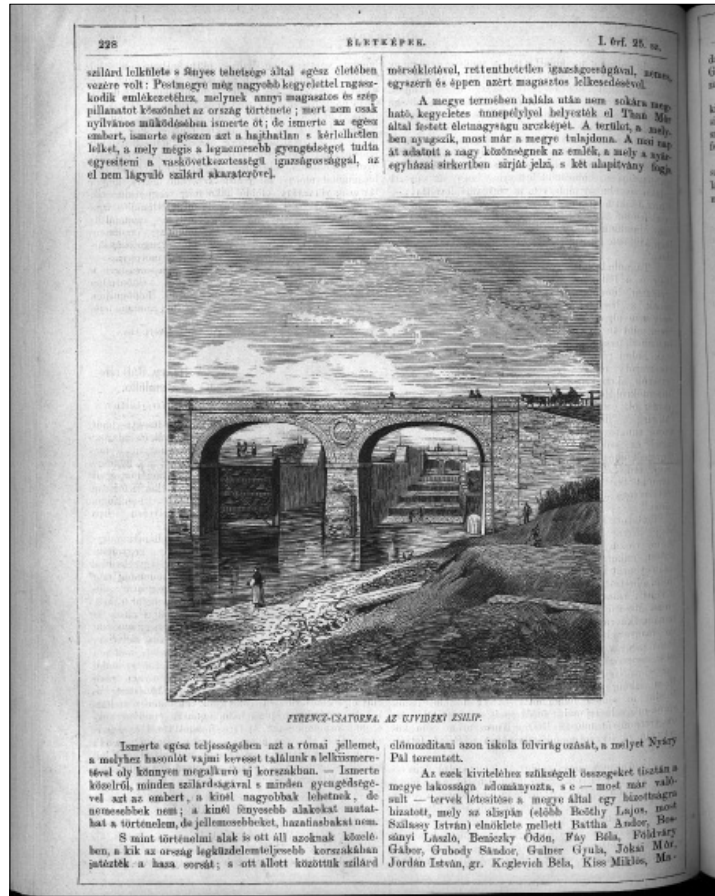
5–6. kép. Ferencz József csatorna album fedele
és belső lapja, Türr István ajánlásával.
Országgyűlési Könyvtár

7. kép. Letzter Lázár: Ókori szerkezetű kotrógép,
1876. Fotó, Ferencz József csatorna albuma.
Országgyűlési Könyvtár

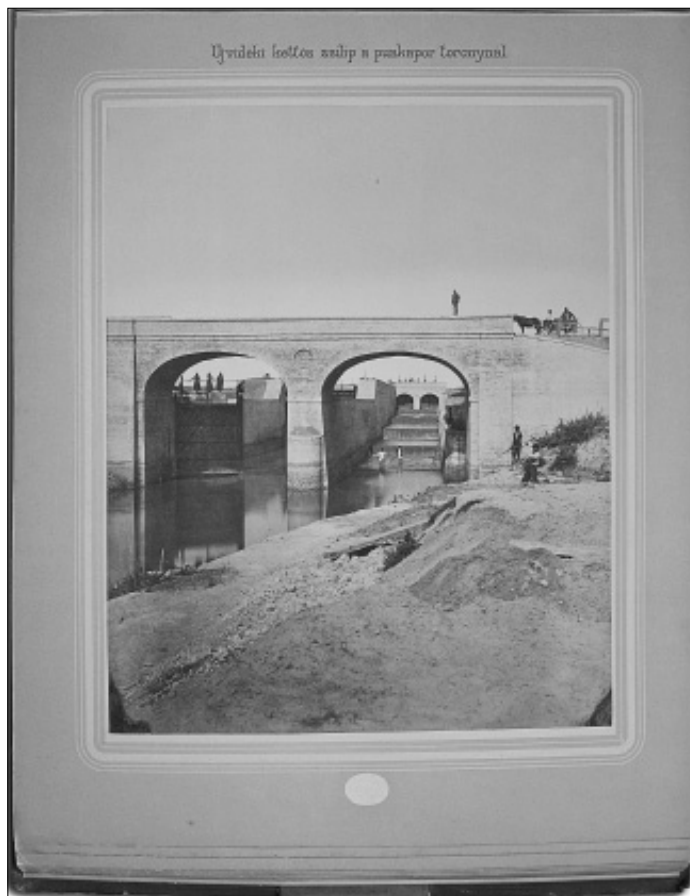
8. kép. Letzter Lázár:
Az újvidéki zsilip rajza.
Életképek, 1876

A kérdés, amely rést üthet a pajzson: hogyan készültek? A lapszerkesztők számos alkalommal ismertették a művek tárgyát és készülésük mikéntjét is. Némely esetben már ez is felhívja a figyelmet arra, hogy a rajzoláshoz elsődleges forrásokat: fényképet használtak fel. Hogyan bukkanhatunk a magyar periodikákban olyan illusztrációkra, amelyek fényképek alapján készültek? Némelyik grafikának az újságban közölt felirata utal arra, hogy fénykép alapján készült. A ILN sokkal jelentősebb számban közölte forrásait, a szerzői jog kialakulása és törvényi rangra emelése Angliában jóval hamarabb megtörtént,⁴ ám Magyarországon csak 1884-ben született meg az első szerzői jogi szabályozás.⁵ A magyar lapok szerkesztői nagyon kevés rajznál tesznek utalást a forrásra, a közölt képmagyarzatok sokszor azért említik meg a fénykép-forrást, mert ez megerősíti a korabeli „valódiság” érzését, azt, hogy a kép aktuális és friss információkra támaszkodik.

A vizualitás kérdéséhez a látás konstruáltságának problémája, a jelenlegi képértelmezés kritikája felől közelítünk.⁶ A hipotézisem az, hogy a képek mögé látni, oda belépni, majd visszanezni: új látószöveget eredményez. A képek mögé látni a készítés módszerén keresztül válik lehetővé. A magyar újságok szisztematikus átnézése után (a mellékleteket nem ismerem)⁷ úgy tűnik, hogy számos grafika fénykép után készült. Mindaddig ez pusztán feltételezés marad, amíg pontos adatunk nincs arról, hogy ez mikor, milyen arányú. Mostanáig 80 korabeli magyar lapot

9. kép. Letzter Lázár:
Az újvidéki zsilip, 1876.
Fotó, Ferencz József csatorna
albuma.
Országgyűlési Könyvtár,
Életképek, 1876

néztem át, amely 1880-ig kb. 250 olyan grafikát tartalmaz, ahol jelzik, hogy fénykép alapján alkották. A BTM kiállítás két típust választott ennek a problémának a hangsúlyozására. Az egyik típus a műtárgy-reprodukciók köréből való: először együtt tanulmányozható a műtárgy fényképe és az arról másolt grafika (Angerer fényképész: Gasser: Széchenyi István mellszobra, 1860 és annak litográfiája azonos méretben)⁸. Másodszor a kötetbe beragasztott fénykép mint egy „modern” illusztráció jelenik meg a Kazinczy kötet első oldalán, 1859-ben.⁹ Harmadszor pedig a *Nefelejts* című újság melléklete került elénk, amely Telepi Károly festményéről készült reprodukció Beszédes Sándor munkája.¹⁰ Ez a három eset Papp Júliával közös kutatásunk során került elő.¹¹ A Műtárgyfényképezés kezdetei című kötetben írtunk ezekről részletesen, határozottan utalva arra, hogy ezek véletlenszerű eredmények.¹² A factumok esetlegessége, ez esetben összefüggéstelensége miatt alkalmatlanok az általános sajtó-kép probléma tükrözésére.

Egy festménynek grafikában történő átírása mechanikus munkálatnak tekinthető, amely majdnem minden esetben – mai szemünkkel nézve – sajnálatos torzítás. E művek mára másodlagossá váltak a kiütöző hiányosságok miatt, és így van ez, még akkor is, ha tudjuk, hogy jelentős szerepet játszottak saját korukban. A művészek mindig tisztában voltak e torzítással, rontással. 1857-ben a fényképészeti ismeretekkel rendelkező rajzoló, ekkor menekült státuszban Párizsban élő Országh Antal így írt erről:

„(...) s ha egyszer készek a friss tollrajzok, nem szükség többé, hogy azokat fára kontározzák, s a fametsző még jobban elrontsa, hanem beállítom magam a fekete kamarámba megérezékenyített kis aczél-lapomat, lefényfestem ott másodperc alatt a tollrajzot s nyomtatáshoz tökéletesen ép aczél-lap ad ezer példányt (...)”¹³ Az eredmény szerinte igen kedvező: „A tollrajzot a fényirat útján úgy adja vissza, mint a tükör; sőt a sajtó fekete színével még gazdagítja.” – A sokszorosítás új útjai körvonalazódnak.

Az „Ország Tükre” kiállításon a fényképek másik típusát a „riport”-grafika megkomponálását elősegítő források képviselik. A sajtóban megjelenő riport-rajzoknak művészi becsük nincsen, akkor sem, ha azokat például Székely Bertalan rajzolta – állapította meg igen szigorúan Radnóti Sándor.¹⁴ A mostani tárlaton a koronázásra készült fényképek Pataky József által átrajzolt formában egy albumban kerültek a vitrinbe. A szegedi árvíz festménye és lapokban közölt grafikák mellett sajnos nem sorakoznak fel a források: azok a döbbenetes fényképek, amelyeket a szegedi múzeumban 2009-ben már összegyűjtöttek.¹⁵ A képzeletbeli párosítás után azt mondhatjuk, hogy a sajtóban megjelent grafikák hűek, de igen torzok a részletgazdag és döbbenetes fényképekhez képest.

10. kép. Letzter Lázár:
A kis-sztapári vízmű rajza.
Életképek, 1876

11. kép. Letzter Lázár: A kis-sztapári vízmű, 1876
Fotó, Ferencz József csatorna albuma. Országgyűlési Könyvtár

A sajtó-képek készülésénél a mindennapi gyakorlat ennél jóval szélesebb és termékenyítőbb volt. A 19. századi lapok szerkesztői rovatában olvashatjuk, hogy sokan (fényképészek és amatőrök egyaránt) küldtek be a szerkesztőségbe fényképeket – kommentárral együtt – szerte az országból abban bízva, hogy azokat átrajzolják és közlik. Ez a megközelítés hozta volna létre a MTA által tervbe vett kiállítást, amely főleg a riport és épület sajtó-ábrázolásai mellé a közgyűjteményekben található igen gazdag fényképi forrást helyezte volna el. Én Borsos Józsefnek a Bazilika beomlott kupoláját megörökítő fényképét, és annak a *Vasárnapi Ujságban* megjelent ábráját ajánlottam a katasztrófaképek közé.¹⁶ Kár, hogy ez a projekt nem valósult meg, mert ebben a felállásban vizsgálhattuk volna azt, hogy melyik sajtó-kép tartalmaz hű és igaz momentumokat.

Az ún. új művészettörténet-írás rámutatott, hogy érdekfeszítő momentum a képzőművészeti mű és fénykép-forrása, így a grafika és fénykép-forrása közötti kapcsolatban lelhető fel. A grafikák mögött számos esetben a modern képkészítés első lépéseit tárhatjuk fel, amelyek a nagy, nemzeti sorozatokig vezetnek bennünket. Ebből a szempontból azt kereshetjük, hogy van-e, létezhet-e megfélemlés.

A fényképek alapján készült magyar grafikák első három históriáját már jól ismerjük. Vahot Imre: Magyarföld népei (1847) az első kiadvány, amelynek az előmunkálatai kapcsán a szerkesztő egy fényképésszel: Varsányi Jánossal járta körbe az országot, hogy daguerrotípiákat készítsenek, amelyeket árajzoltak és közöltek. Sajnos az első fényképgyűjtemény több száz darabja nem maradt fenn.¹⁷ Vahot ezt a vállalatát fejlesztette tovább a Magyarország képekben (1853), és a Magyarország és Erdély (1854) című köteteiben az előzőhöz hasonlóan. Mindkét esetben azt vizsgálhatjuk, hogy milyen árulkodó jelek utalhatnak a forrásra, s az „Ország Tükre”-kiállításon ebből a sorozatból három grafika volt látható.¹⁸ Varsányi János fotográfiai műgyűjteménye sem maradt ránk. 1855-ben szervezett dél-magyarországi útja során bővítette fényképeinek sorát, de ezeket – előzetes szándéka ellenére – nem adta ki.¹⁹ A művész célja eredendően az volt, hogy a fényképek alapján vászonra fesse az aldunai tartományok szebb tájait.

Vereby Soma: Testvérhaza történeti kincsei (1856) című vállalatának illusztrációi a szerző saját fénykép-dokumentációján alapul. Az illusztrált füzetek megjelentek, de a források elvesztek.²⁰

A következő vállalkozás Orbán Balázs kitartó munkájának köszönhetően valósult meg, a Székelyföld leírása hat kötetét 1868–1873 között adta ki, 356 fametszettel. 2012-ben a Magyar Nemzeti Múzeumban Orbán Balázs és Mezei József által készített eredeti felvételekből és azok mai parafrázisaiból nyílt kiállítás.²¹ Korábban is ismertük már a régi fényképeket, hiszen Erdélyi Lajos a Román Állami Levéltárban megtalálta, majd közölte is azokat.²² Most, hogy az egykori és a mai erdélyi helyszíneket összehasonlítjuk a kiállításon, magunk is elolvashatjuk Orbán Balásznak a fényképekre írt gondolatait, amelyek érdekesen tárják elénk a kiegészítés, mely hamisításnak is nevezhető – új problémáit.

Orbán Balázs Koronka tájképehez fűzött kiegészítő magyarázata a kép azon oldalán van, ahol a fák miatt semmi nem látszik: „*Malom fűzfák közt / pár embert / ki örölni valót viszen hátán.*” A hiányzó embereket tehát a rajzolónak kellett kitalálni, és a grafika szerves részévé tenni. Örvénykő az Aranyos szorosában című felvételen Orbán kijavította a hegyes szikla csúcsát fekete tollal, mert azok elmosódtak.²³ Az aranyosgerendi református templom képnél a szerző „*az útra szekereket és embereket*” rendelt. Marosújvár kikötő rakpart című felvételre ezt írta: „*Előtérben egy pár embert evezőkkel, kötelekkel a mint a hajóba szállnak be.*” – kell rajzolni. Radnóti kastély című képen középen a folyó tetejére kompot, oldalt kis csónakot rajzolt tollal. További kívánságai: a háttér hegyeinél: „*a hegybe egy fehér réteg / a szakadásokat jobban jelölni.*” Alul: „*a kastély a vízben visszatükrözve, a hegyeket valamivel magasabban a színezetük fehérszürke kopárok mély vízmosásokkal szaggatva.*”²⁴ Ezek a nagyon konkrét utasítások a korabeli grafikai megjelenítés kritériumait tárják elénk, vagyis minden tollvonás élesen, pontosan fogalmazódjon meg.

Orbán Balásznak a Székelyföld első kötetében jelent meg az udvarhelyszéki népviseletet megőrkítő csoportképe, ezt a rajzoló az Orbán által küldött vizitkártyák részleteiből állította össze. A tizennégy alak mögött a távolban egy lovas szekér halad.²⁵ Orbán Balázs jelentős munkáját a BTM-OSZK kiállításon a Gyilkos tó és Oláhok című sajtó-kép jelzi, mely a *Hazánk és Külföld* című lapban jelent meg.²⁶

Ez a hosszú bevezető az eddigi kutatástörténetet foglalja össze az én szemszögemből, ezek a szálak most új inspirációkat adnak. Az időrendet követve az 1870-es évekig jutunk, amelynek menetében nem találunk hasonlóan nagyarányú, átfogó és megvalósult grafikai sorozatokat.

12. kép. Letzter Lázár: Dunai zsilip Újvidéknél, 1876.
Fotó, Ferencz József csatorna albuma. Országgyűlési Könyvtár

Pedig esemény adódott bőven, hiszen az 1873-as bécsi világkiállítás alkalmat teremthetett volna erre is. (1. kép) *A Képes Kiállítási Lapok* így ír erről: „A fényképészet ma már társadalmi szükségletté vált s nélkülözhetetlen nemcsak a családi életben, de nélkülözhetetlen a tudomány és iparra nézve is.”²⁷

Klősz György részese volt annak a fényképészeti konzorciumnak, amely Bécsben alakult a világkiállítás alkalmára: a helyszín, a tárgyak és emberek megörökítésére. Az Oscar Kramer (1835–1892) bécsi fényképész vezette fényképészeti társulás hallatlan mennyiségű dokumentációval szolgált – a később megjelenő rajzalbumok számára is.²⁸ Ezek jóval olcsóbbak voltak, mint az egyesével nagyított, kasírozott és összekötött fényképlapokból álló albumok. Magyar grafikák nem születtek, az újságok átvették az osztrák rajzokat. Klősz György a világkiállítás bezárta után a pesti műtermében, a mai Ferenciek terén árusította saját felvételeit, kirakatában megtekinthetők voltak sztereoképei. Még a király is élvezettel nézte végig a sorozatot.²⁹

A bécsi világkiállítás legérdekesebb magyar tárgya egy fényképészeti album volt, amelyben Schild Sándor a Kassa-Oderberg-i vasút kiépítését és környezetét dokumentálta. Ebből a remek képsorozatból több albumösszeállítás keletkezett, amelyek közül a legteljesebb a Magyar Nemzeti Múzeum új szerzeménye. A fényképészt, az albumot, a képeket és az ábrázolások

14. kép. Letzter Lázár: Sokácok, 1876.
Fotó, Ferenc József csatorna albuma.
Országgyűlési Könyvtár

be, melyek grafikaként az egyik képes újságban váltak országosan ismertté. A képek forrásait részletesen közlöm – így tágul a rés a pajzson.

A Ferenc csatornát gróf Andrássy Gyula hazánk legnagyobb vízépítészeti vállalatoként méltatta: „Bács megye gazdag terményei számára olcsó és biztos kereskedelmi utat nyitott, s hogy egyrészt szárazságban sínylődő vidéknek mesterséges öntözéssel a hiányzó termékenyítő nedvességet megadja, másrészt a nedves években sok négyyszög mfl. területeket elárasztó belvizeknek a csatorna általi levezetése folytán a fölösleges és kártékony nedvesség eltávolíttatik, így a mezei ipar az időjárás véletlenségei és szeszélyei alól fölszabadíttatik...”³⁷ Andrássy

feltette azt a fontos kérdést is, hogy vasutat vagy csatornát kell-e építeni a gazdasági haladás elősegítése céljából. A fenti idézetből kiderül, hogy összetett problémával álltak szemben, és a törekvések mozgatója a kiszámíthatatlan időjárás elleni küzdelem volt.

A Dunát és a Tiszát a Ferenc csatorna kötötte össze (1801-ben épült), most ünnepelték megnyitásának a 210. évfordulóját. – Ma ez a vízi vonal jelenti a Bácskában a néprajzi határt magyarok és szerbek közt.³⁸ – A Ferenc csatorna közepén van Kis-sztapár, innen indult a Ferenc József csatorna (1875-ben épült), amely délre tartva Újvidéknél ömlött újra a Dunába (amelybe közben a Dráva is beletorkollott). Tehát Bajától Újvidékig a Dunán is lehetett hajózni, de Bajától indulva Bezdán, Zomboron, Kis-sztapáron át a Ferenc József-csatornán is lehetett közlekedni. (3. kép)

Türr István tábornok konzorciuma engedélyt kapott, hogy a magyar államkincstár tulajdonát képező Ferenc csatorna üzletét átvehesse.³⁹ (1870. évi XXXIV. tc.) Ennek fejében a csatorna átalakítása, meghosszabbítása baja-bezdáni táp- és hajózási, és kis-sztapári-újvidéki öntöző és csatorna kiépítése munkálatait kellett elvégeznie.⁴⁰ A Ferenc csatorna kijavításának lépései a következők voltak: Bajától Bezdánig egy táp- és hajózási csatornát ásni. A Duna Sugovica ágát hajózhatóvá tenni és kikötővé átalakítani, a Ferenc csatornát a borjasi átmetszésig meghosszabbítani, majd a Kis-Sztapári Újvidékig egy új hajózási és öntözési csatornát építeni.

A csatorna elkészülte után felavatási ünnepséget tartottak. Az ünneplés része volt az is, hogy egy albumot állítottak össze, amely dokumentálta egyrészt a munkálatok menetét, másrészt népeinek sokféleségét is. Az egyik szép album a bajai Türr István Múzeumban található, 1998-ban hasonmás kiadást is megért.⁴¹ Merk Zsuzsa bajai történész a kötet előszavában vizsgálta

15. kép. Letzter Lázár:
Magyar népviselet, 1876.
Fotó, Ferencz József
csatorna albuma.
Országgyűlési Könyvtár

az albumnak a múzeumba való kerülésének történetét, kutatott az összeállító személye után, továbbá próbálta a készítés időpontját tisztázni.⁴² A bajai példány vörös bőrbbe kötött és fedelén F és J betűk vannak (tehát a királynak szánták, 19 fénykép található benne.⁴³ (4. kép) Ebből három városkép és tizenegy a csatorna építményeit és építését ábrázoló mű, mindegyik kép felett piros betűkkel olvashatjuk a címeket.⁴⁴

A grafika és fénykép-forrásának kapcsolatát ennek az albumnak az egyik magyar periodikában megjelent művein keresztül vizsgáljuk. Az *Életképek* című illusztrált hetilap közölte a reprodukciókat, ehhez csatoltan találtam további információkat is.⁴⁵ Türr István ugyanis összeállított egy másik: fekete bőrbbe kötött fólió nagyságú albumot 1876-ban, és azt a Képviselőház (ma Országgyűlési) Könyvtárának adományozta. (5–6. kép) Az ajándékozás ténye került az *Életképek* című periodikába hírként, illetve ebből az albumból használták fel a felvételeket forrásként – Türr István engedélyével. Az album ma is ott van a könyvtár mélyén, a tábornok ajánlásával, dátum nélkül. Az *Életképek* a könyvtár albumának minden képét felsorolja, szintén 19 fényképet és 5 térképet tartalmaz. A két albumban található felvételek egy kivételével azonosak. A könyvtári album harmadik darabja „egy ókori szerkezetű kotrógépet” ábrázol.⁴⁶ A bajai album 18. képe, amely a szerb népcsoportot reprezentálta – kimaradt. Ez fontos különbség, de az oka nem ismert. Az is elképzelhető, hogy ez a kép utólag, vagy csak ennek az albumnak a kedvéért jött létre. (7. kép)

Az *Életképek*ben megjelenő grafikákat kísérő kommentár arról is tudósít bennünket, hogy Türr István tábornok Garibaldinak is küldött egyet az albumból. Garibaldi ekkor hasonló vízi építményeken, csatornázáson, lecsapolási munkálatokon és Rómának a tengerrel való összeköttetésén gondolkodott.⁴⁷

Nézzük a megjelent grafikákat. Az építészeti részből kettőt választottak: „*Az újvidéki zsilip*” és „*A kis-sztapári vízmű*”. Ha egymás mellé helyezzük a grafikákat és azok forrásait láthatóvá válik, mi az, ami az egyik médiumból a másikba átírható, és mi az, ami megjeleníthetetlen a grafikai vonalrendszerben.

Az *újvidéki zsilip* (=Újvidéki kettős zsilip a Puskaapor toronnyal) című grafikán (8–9. kép) három furcsaságot korrigált a grafikus. Az első: a fényképész a zsilip tetejére állított egy férfit, akinek teljes álló alakját a grafikus visszahelyezte a zsilip tetején levő útra, ahol a szekér is haladt. További két kis alakkal megtoldotta a zsilip tetején sétálókat, ezzel az áthaladók arányát az építményhez képest határozza meg. A fényképész és grafikus véleménykülönbsége az arányok érzékeltetésének mikéntje közt zajlott. Micsoda bátorság kellett ahhoz, hogy az a férfi minden támaszték nélkül felálljon a zsilip tetejére! (Itt lép be Roland Barthes punctum elmélete, amelyet ismertsége miatt nem részletezek, csak rámutatok.)⁴⁸ A grafikus az előtérbe belerajzolt egy bőgatyás férfi alakot, amely szokványos zsánerelemnek minősíthető. A zsilip tetején oldalt álló négy alak kissé elmosódott, a grafikus ezt nem kívánta kommentálni, vagy

16. kép. Letzter Lázár: Magyar népviselet, 1876.
Fotó, Ferencz József csatorna albuma. Országgyűlési Könyvtár

17. kép. Letzter Lázár:
Német népviselet, 1876.
Fotó, Ferencz József csatorna albuma.
Országgyűlési Könyvtár

jelezni. A képen egynemű a vízfelület, ezért a zsilip árnyéka úgy tükröződik, hogy szinte láthatatlan, hol végződik az épített rész, és hol kezdődik az árnyék. A grafikus a víz felületét, annak mozgását apró vonalakkal érzékeltette.

A *kis-sztapári vízmű*⁴⁹ (=Ferencz József-csatorna Kis-sztapári vízváltó), az album első képe, (10–11. kép) az erről készített grafika két jelentős változást mutat. Az előtér staffázs figurákkal egészült ki – egy háttal álló férfi és egy ülő nő alakjával, akik a vizet nézik. A második jelentős módosítás az, hogy az égboltra felhőket rajzoltak, ez fényképen ekkor még nehezen volt rögzíthető.

Az album legrepresentatívabb és egyedi képéből nem készült illusztráció. (12. kép) Címe: a *Dunai zsilip Újvidéknél*⁵⁰ mely kb. 70 munkást állít elénk, tevékenységeik közepette, szerszámaikkal együtt. A kép kedvéért egészen a látóhatár széléig megállt egy pillanatra az élet. Néhány munkás felemelt karral integet a mester felé. (Ez a punctum: a kép kiemelkedő vizuális pontja.)

Az albumban található öt csoportkép közül az *Életképek* a sokác népviseletet közölte.⁵¹ (13–14. kép) Így jellemezték a népcsoportot: „A jó, békés sokacz nép, mely a csatorna mentén nem egy községben található, sok tekintetben elüt a szerbektől, kikkel fajilag különben rokon. Egész külön tájszólással beszél s ruházata egyetlen a maga nemében. Keveréke a szláv és román, különben is igen sok árnyalatú népviseletnek s legszembeötlőbb a fejdísz, melyet az újabb asszonyok visel. Virág csokrokból a madár tollakból alkotott pártá, vagy inkább korona az, mely sokban hasonlít az amerikai indiánok tollkoronájához. A sokacz nép jámbor, dolgos és békés hajlamú s nem idegenkedik a magyartól, bár bele olvadni ott se tud, a hol egészen magyarság környezi. A Ferencz-csatorna munkálatnál a sokácok a legjobb munkások közé tartoztak.,,

Az *Életképek*ben megjelent *Sokácok*⁵² grafikán a jobb- és baloldal, a szokásos tükrözési probléma miatt megfordult. Az újság illusztrációja a fénykép-forrás alapján a ruházat minden elemét pontosan, de végtelenül leegyszerűsítve adja vissza. Ez a stilizálás főleg az arcoknál szembetűnő és zavaró. Primitív és zavaros összegzése ez a fényképezett arcok szép és kifejező formájának. Didaktikusan: korosztályok szerint összeállt csoport egyes alakjainak melázó tekintete a fényképezés pressziójának köszönhető. Heten a távolba révednek, három alak a

kamerába tekint, egyet pedig a mester a viselet bemutatása miatt háttal állított be. Az egyik öreg férfi belenéz a kamerába.

A Ferenc József csatorna albumában a délvidéki népcsoportokat mutatják be, így a sokác mellett két magyar, szerb és német nemzetiségűek láthatók, Letzter Lázár fényképész komponálása szerint. Az egyik magyar képen egy fiatal és egy középkorú pár két gyermekkel ült le a kamera elé a szabadban. (15. kép) Az elmosódó fák ágai őszi, téli időszekekre utalnak. Érdekeességként jegyezzük fel, hogy csak egy kisfiú néz a kamerába.

A másik magyar csoportot ábrázoló felvételen kilenc férfi látható, díszes öltözetükben állnak, ülnek és pipáznak a kamera előtt. (16. kép) A közepen ülő férfi gyalul, mellette egy bognár kereket tart a kezében. A középső alak egy üveg bort ölel magához. Az oldalt forduló hét pásztor férfiúnak megtilthatták, hogy a fényképezőgéphe nézzenek, és egy sem szegte meg a szabályt.

A német népviseletet reprezentáló képen tíz fő áll előttünk, négy férfi és hat nő – ülő és álló helyzetben. (17. kép) Csak egy közepen álló férfi és a jobbra ülő idős férfi néz a kamerába. A fényképészt bizonyára zavarta a csoport mögötti építészeti részlet, a természetes tér, ezért az alakokat körbe rajzolta és a negatívra ráfestette a homogén háttérrel. Ezáltal az alakok felerősödnek, kiemelkednek, jobban dominál ruházatuk pompája. Az átfestés átmenetiséget kölcsönöz e nagytásnak, ez egy kis lépés a grafikák felé.

A szerb népviseletet bemutató képen (tehát ez a kép az, amelyik csak a bajai albumban van) tizenegy főt vehetünk szemügyre. Az alakok elfedik egymást, talán nem volt kéznél szék, hogy a modellek kellően elhelyezhetőek és tagolhatóak legyenek. Az oldalt álló pópa feltehetően

18. kép. Letzter Lázár: Sokácok, 1876.
Színezett fotó,
Néprajzi Múzeum ltsz.: F 325014

egy imádságot olvas fel a csoportnak. Az előző képhez hasonlóan a mester itt is kifestette a hátteret. Fényképészetileg ez a leggyengébb darab, mert a modellek túl sokan vannak, túl messze áll a kamera. Lehet, hogy ilyen egyszerű a magyarázata az országgyűlési albumból való kimaradásának.

E mostani textualizálás érthetővé teszi, hogy miért fontos képek ezek. Egyrészt bizonyítható, határozott koncepció tartja össze keletkezésüket, másrészt pusztán a megmaradás ténye teszi kivételessé a sorozatot. Korábban már írtam az 1862-es londoni világkiállításra megrendelt etnográfiai képekről, amelyek a magyar Délvidéken, az Alföldön és Erdélyben felgyűjtött nagyalakú fényképsorozat eredményeztek. Ez a Tiedge János fotográfus által végzett munka és a kiállításon való siker jól kiolvasható a magyar sajtóból, de sajnós a képek nincsenek meg.⁵³ Tiedge mester kivándorolt Bukarestbe és feltehetően magával vitte negatívjait is.⁵⁴

A Türr István által készített Ferenc József csatorna album öt népviseletes képet tartalmaz, amelyek közül egynek ismerjük a grafikai átírását. Fogarasi Klára a színes fényképezés kezdeteinek kutatásakor felfedezett a Néprajzi Múzeum raktárában négy képet, amelyet Letzter Lázár készített.⁵⁵ A reprezentatív sorozat egyik darabja a sokácokat⁵⁶ ábrázoló fent elemzett kép, amelyre Tomsics Emőke hívta fel a figyelmemet.⁵⁷ (18. kép) A felvételek nagyméretűek (30x25 cm), finoman színezettek, általában ilyeneket küldtek el a különféle kiállításokra. A világkiállításokra éppúgy, mint később a fényképészeti kiállításokra is, hiszen száraz pecséttel belenyomták a fényképész nevét is (L. Letzter Fotograf).⁵⁸ A Néprajzi Múzeumban található másik Letzter Lázár kép bolgár csoportot ábrázol: *Vinga* (Temes megye) településről,⁵⁹ egy ház udvarán, a háttérben fák tűnnek fel. (19. kép) A harmadik kép *Bánáti románokat* (?) (sic) ábrázol, (20. kép) akik egy ajtó előtt a földre ültek és körben állnak.⁶⁰ A negyedik kép a templom kapuban álló vend csoportot ábrázol, szerény ruházatban. (21. kép) A két idősebb családtag számára a templomból hoztak két széket.⁶¹

A képsorozat kapcsán fölmerülő kérdéseket most csak megemlítem.

1. Három felvételen megtalálható Letzter pecsétje, egyforma a nagysága, és a paszpartura való furcsa felragasztása. Mind a négyen megtalálható az Iparművészeti Múzeum és Iskola Könyvtára pecsétje, és előlapján egy leltári szám, amely arra utal, hogy sorozat 44–47-es darabjai. Az Iparművészeti Múzeumban kell tehát keresni a többi felvételt, hiszen ha megvizsgáljuk a leltárkönyveket, kiderülhet melyik nagyobb sorozat része lehetett. Tudunk arról, hogy Koller Károly képeinek színezett változatait megvásárolták a könyvtár számára, de Letzter képeinek előtörténete mindeddig rejtve volt.

2. A vend népcsoportot ábrázoló felvétel hátoldalára valaki feljegyzett egy újságra való utalást, de kiderült, hogy ott nem ez a kép, hanem egy vend vendéghívogató teljes alakja látható.⁶² A *Képes Néplap* rövid ismertetőket adott, képpel együtt oláhokról, tótokról, szerbektől, sokácokról és a vendekről is. Az utóbbiak Vas és Zala megye déli részén 130 faluban élő kb. 80 ezer lélekszámú népcsoport, „a nagy szláv törzsek maradványa” volt.

3. A sokácok című nagyméretű kép oldalára valaki feljegyezte a Néprajzi Múzeumban, hogy megtalálható vizitkártya méretű párja is. Ez utal arra, hogy talán az összes kép kisméretű variációja ott lehet, de csak akkor lehetne ezeket megtalálni, ha pontosan helyiséghez köthetőek lennének. A számunkra legfontosabb sokác-képnek a vizitkártya párja egy variáció, amely abban különbözik, hogy csak hét fő szerepel rajta tizenegy helyett, tehát néhány alak hiányzik. Sejthettük, hogy a fényképész több beállítással próbálkozott, és a legsikerültebb került a kiállítások falára és a nagyközönség elé. A kisméretű kép Auerbach és Letzter pecsétjével

ellátva, bécsi műtermük címével került forgalomba, és ami a fő érdekesség, hogy Calderoni optikus pecsétje is rajta van, ami azt jelenti, hogy Pesten is árusításra került. Újabb rés támadt a pajzson, amelyet a véletlennek köszönhetünk.

A Néprajzi Múzeum négy színezett és Türr István albumának további öt barna (albumin) műve megkerülhetetlen kánont alkot, ezek a magyarországi parasztságról megmaradt legkorábbi reprezentatív darabok. Hogy mit viselnek és pontosan melyik bánáti helyiségből származhatnak, azt majd egy további etnográfiai kutatás pontosíthatja. (22. kép)

19. kép. Letzter Lázár: Bolgárok Vingárol, 1876.
Színezett fotó, Néprajzi Múzeum, ltsz.: F 325016

20. kép. Letzter Lázár: Bánáti románok (?), 1876.
Színezett fotó, Néprajzi Múzeum ltsz.: F 325013

Ki is ez az öntudatos fényképész, aki minden felvétel alatt ovális, fehér, dombornyomású cégjelzést helyezett el?⁶³ Letzter Lázár Szegedről utazott a helyszínre a megbízás teljesítésére. Életének egy szakasza jól dokumentált, jól követhető. T. Knotik Márta: *Fényírók és fényírdák Szegeden (1859–1912)* című könyve lexikonszerűen a művészek szerint közli a fellelhető dokumentációkat.⁶⁴ Letzter Lázár (Kassa 1832–?) Szegeden 1869-ben jelent meg, életét, tevékenységét innentől tárgyalja, és az érdekes és sokszínű pályát T. Knotik Márta 1884-ig követi. Műtermei helyét, kirakatait, cégjelzéseit és fényképeinek lajstromát 132 tételben közölte.⁶⁵ A látszólag precíz felsorolás furcsa véletlenszerűségeket mutat, például Letzter Lázár Temesvárott kapott egy megbízást 1875-ben, amikor egy ezred tisztikarát kellett

21. kép. Letzter Lázár: Vendek, 1876.
Színezett fotó, Néprajzi Múzeum ltsz.: F 325015

megörökítenie. Ezt a hírt a szegedi fotótörténet megemlítette, de a Ferenc József csatorna-féle megbízást nem foglalta bele az elemzésbe. Pedig 2001-ben Merk Zsuzsa kifejezetten a Móra Ferenc Múzeum kérésére megírta részletesen az album történetét,⁶⁶ arra is választ keresve, hogy miért pont Letztert bízták meg ezzel a munkával.

Letzter életútját ma sem lehet teljes mértékben átlátni, de néhány adattal ki lehet egészíteni. Az első hír a *Debrecen-Nagyvárad*i *Értesítő*ben jelent meg, hirdetésében „*photograph és metsző*”-ként hirdette szolgálatait Debrecenben 1853-ban.⁶⁷ Az egyik pesti napilapból értesültünk arról, hogy Letzter Lázár Kassáról szerepelt az első felföldi

termény- és iparkiállításon.⁶⁸ Ebből következtethetünk arra, hogy az 1850-es években Kassán működött, ahonnan a környező városokat is bejárta. 1858-ban Kolozsvárott is megfordult, ahol akvarellfestőként és fényképészként hirdette magát.⁶⁹ 1864-ben egy összerakható üvegtermet állított fel, amellyel egész Felső-Magyarországot be akarta utazni. Eperjes, Bártfa, Lőcse, Késmárk, Igló, Sátoraljaujhely, Munkács és Ungvár volt az úti célja. Az elkészítendő fényképeinek árából 20 százalékot a hazai szülőiködk számára ajánlott fel.⁷⁰ A magyar sajtó követte útját, néhányszor nyilvánosan felszólították a megígért adakozás teljesítésére. Sikereit tükrözte, hogy az egyik városban tíz napot akart tölteni, de annyira jól ment az üzlete, hogy négy-öt hétig maradt.⁷¹

Letzter Lázárt 1867-ben Pesten találjuk, ahol az Egyetem tér 3. szám alatt nyitott műtermet Stohmeyer A.-val egyesülve, mint akadémiai festők és fényképészek.⁷² Innen már csak egy ugrás volt 1869-ben Szeged, ahol a következő évtizedre berendezkedett. 1871-ben visszatért Debrecenbe, de az ottani üzletét végül eladta, mert a neves Gondy és Egey fényképész páros ellenfelévé vált.⁷³ A fényképészeti üzlet az 1870-es években kiterjedt családi vállalkozássá terebélyesedett. Letzter Miklós szegedi fényképészt több esetben megemlíttette a sajtó, Kassán pedig Letzter Simon fényképezte le a királyt.⁷⁴

Letzter Lázár élettörténetét nehéz lezárni, mert pontosan nem tudjuk, hogy mikor halt meg. Műtermei a fényképek hátoldalainak jelzései szerint: Lőcse 1859–1870, Arad 1862, Kassa 1864–1885, Debrecen 1868–1871, Szeged 1869–1890, Temesvár 1870-es évek. Igen kiterjedt kutatást igényelne a fényképészek a Monarchián belüli mozgását követni. A Néprajzi Múzeum egyik kabinet-képen Auerbach és Letzter egy bécsi műterem címét tünteti föl a fénykép előlapján.⁷⁵ (A jelzés: *Auerbach&Letzter's Fot. Artist. Anstalt.* sic!) A *Volkstrachten aus Ungarn* sorozat egy lapját (Tótok) *Tuchlauben No 18. neben Strampfer Theater* műteremben lehetett megvásárolni.⁷⁶ Az eredetileg aradi fényképész Auerbach Miksával a császári fővárosban 1872–1879 között működtek, de feltehetően csak időleges jelleggel. A szerb 19. századi fényképészetet bemutató kötetben Letzter a belgrádi vasút és hidépítészeti munkák megörökítője 1885-ben.⁷⁷ Messze vezetnek a szálak.

A tanulmány egy grafikai sorozat forrásának feltárását tűzte ki célul, most együtt látva a kettőt a közismert „torzítás” teorema megállapítható. Elismerjük azt az axiómát, hogy az esztétikum, mint ítéletünk alapja, maga is történetileg meghatározott és kulturálisan beágyazott. Amivel szembesülünk az, hogy egykor, – közel harminc évig – a nyilvánosságra kerülésnek ez volt az egyetlen lehetséges módja. *A fénykép a grafikán keresztül jelenhetett meg a széles nagyközönség előtt.* Az erős presszió és kiszolgáltatott helyzet ellenére, amelynek kulcsa az átírást végző művész tehetsége – fontos és érdekes képek születtek. A 19. század közepén egy korszak látásmódja (az ún. *period eye*)⁷⁸ modern villanásokként értékelte az újságban és hetilapokban megjelenő (stilizált) képeket, a sajtó a napi történések ábrázolása mellett a változó világ: a vasút, a hidak, a villany, a csatornák kiépítését is a látványok közé emelte. Baxandal elmélete arra ösztönöz bennünket, hogy próbáljuk meg rekonstruálni a művészet sajátos időhöz és térhez kötött szellemi és vizuális elemeit és azokat a társadalmi eseményeket és kulturális berögződéseket, amelyek az adott kultúrának a vizuális felépítését alakították.

Ma még ritka és kivételes eset, ha a sajtó-grafikát és fényképezett forrását is ismerjük. Ha folytatódik a feltárás (ma még csak véletlenszerű találatok vannak), akkor talán általános következtetések is lesznek az eredményességről, az időben előrehaladva a források növekvő szerepéről. Ha rés támad a pajzson és néhány grafika mögött ilyen nagyarányú munkálat és

két album is föltűnik, akkor nem tarthatjuk túlzásnak a források hangsúlyos elemzését. Főleg akkor, ha menet közben még az is kiderül, hogy ezek az első néprajzi felvételek – reprezentatív variációban a színes fényképezés kezdeteihez repítenek bennünket. „*Már maga a hír-, ismeret- és képforgalmazás, a sajtó mint hálózatképző és működtető erő a társadalom tagjai közötti integrációt szolgálja, s biztosítja.*„ – állapította meg Fejős Zoltán.⁷⁹ A sajtó a nyilvánosságépítés lényeges faktora, benne a sajtó-kép a vizualitást formáló, ízlést alakító, a kultúrát konstruáló eszköz. A társadalmi nyilvánosság közösen birtokolt és nyilvánosan hozzáférhető, széles társadalmi rétegek számára érthető kultúrát feltételez. Ezért vált szükségszerűvé különféle képekkel megtölteni a könyveket, a naptárakat és a sajtót. Egyes teoretikusok szerint a vizuális redukálja a textuálist, ez a probléma idővel a sajtóban is megjelent és konfliktusokat okozott.⁸⁰ A képek szerepe mai világunkban felerősödött, a szöveg és kép dominanciájának átrendeződése miatt a múltban használt mindenféle „látványok” befolyását és hatását is felül kell vizsgálnunk.

JEGYZETEK

1. Egyrészt teoretikusan: *Varga Emőke: Az illusztráció a teóriában, a kritikában, az oktatásban.* Budapest, 2012., *Papp Júlia: Könyv és kép a 19. század elején. Blaschke János (1770–1833) illusztrációinak katalógusa.* Budapest, 2012. I–II. kötet. Másrészt kiállítások: *Képek a történelmi Magyarországból. Tájak, viseletek. Országos Széchenyi Könyvtár* 2012. november 6–2013. január 13.
2. *Gerszi Teréz: A magyar körrajzolás történetét a XIX. században.* Budapest, 1960. 103.
3. *Radnóti Sándor: Magyar folyóiratillusztrációk 1849–1867.* In: *Művészet Magyarországon 1830–1870.* Budapest, 1981. 155.
4. *Part Krisztina Katalin: A szerzői jogi szabályozás kialakulása Angliában, Németországban és az Egyesült Államokban. Iparjogvédelmi és Szerzői Jogi Szemle.* 2006. 4. 140–153.
5. 1884. XVI. törvénycikk.
6. *Varga 2012*, 32.
7. A műmelléletek önálló életet éltek és élnek, a könyvtárakban méretük miatt nem kötötték az évfolyamokhoz.
8. *Képes Újság* 1860. 7. műmellélete
9. Akadémiai emlékkönyv Kazinczy születése évszázados ünnepléséről. Pest, 1859. Simonyi Antal fényképe ovális, alatta a művész száraz pecsétje.
10. *Telepi Károly: Hegedüs Lajosné, Bodenburg Lina arcképe. Nefejejts* 1860 melléklet.
11. *Farkas Zsuzsa – Papp Júlia: A műtárgyfényképezés kezdetei Magyarországon 1840–1885.* Budapest, 2007. 18, 45, 46, 65. A Magyar fotográfia forrásai 4.
12. Nem volt alkalmunk az Országos Széchenyi Könyvtárban a kötetekbe beragasztott fényképeket összegyűjteni.
13. *Délibáb* 1857. március 8. 125.
14. *Radnóti 1981*, 153.
15. *T. Knotik Márta: Fényírók és fényírdák Szegeden (1859–1913)* Szeged 2009.
16. *Farkas Zsuzsa: Embermászoló. Borsos József festőművész fényképeinek története.* Kecskemét, 2009. 166–167.
17. A történet részletes elemzése: *Farkas Zsuzsa: Festő-fényképészek* (h. n.) 2005. 54–55., 85–92.
18. Az egri főegyház, Kecskemét, Szlaticai sóakna. In: *Kubinyi Ferenc – Vahot Imre: Magyar és Erdélyország képekben.* Pest, 1853–54. I–IV., I kötet, II, kötet, IV. kötet.
19. *Magyar Néplap* 1857. április 1.
20. Az első füzetek hirdetése: *Budapesti Hírlap* 1856. október 14.
21. „*Megismételt pillanat*” – Fekete Zsolt fotográfiai Orbán Balázs és Veress Ferenc nyomában. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum 2012. 07. 11.–2012. 09. 23.
22. *Erdélyi Lajos: Orbán Balázs összes fényképe a Székelyföldről.* (h. n.) 1993. MFM
23. „Lefelé folyó víz sziklát visztükrözni. Úgy hogy az út kanyarodása látassék. A szikla alatt hosszában út falrakattal erősítve egy pár szekeret az útra vagy ernyős szekerek.”

24. Oldalt: „*A vízmeder meredeken van leszelve*”. A Csiksomlyó templomát megörökítő felvételen a háttér hegyeire Orbán ráírta: „*sűrű bükk erdő*” – ez egyáltalán nem látszik.
25. Orbán Balázs: A Székelyföld líras történelmi, régészeti, természetrajzi s népisei szempontból. Pest, 1868. I. kötet 16. oldal utáni metszet.
26. Orbán Balázs fényképe alapján Herman Lüders rajza és Ruzs Károly metszete. *Hazánk és a Külföld* 1865. 4.
27. Fényképészet a kiállításon... *Képes Kiállítási Lapok* 1873. április 29. 5.
28. *Carl von Lützwow*: Kunst und Kunstgewerbe auf der Wiener Weltaustellung. (h. n.) 1875.
29. *Fővárosi Lapok* 1873. november 18.
30. *Farkas Zsuzsa*: A bécsi világkiállítás legérdekesebb magyar fényképei. *Fotóművészet* 2010. 4. 104–111.
31. *Schild A.*: Árva vára. (metszet) *Magyarország és a Nagyvilág* 1873. március 30. 147. R
32. *Vasárnapi Ujság* 1874. június 21. 389., június 28. 155.
33. *Vasárnapi Ujság* 1874. május 3. 275.
34. Népjellegek. *Képes Kiállítási Lapok* 1873. július 17. 269–270.
35. *Képes Kiállítási Lapok* 1873. július 17., 262. 267., Fényképészeti műterem: 271.
36. Fényképészet a kiállításon... *Képes Kiállítási Lapok* 1873. április 29. 5.
37. *Andrássy Gyula*: A Ferenc-csatorna. Magyar Mérnök és Építész-Egylet Közlönye 1878. I. 1–30.
38. „Ma a Ferenc-csatorna, forgalom híján csendesen simul a bácskai tájba, és újabban már csak etnikai-politikai vonatkozásban kerül elő.„ *Domonkos László*: Lassú víz. Kétszázítz esztendeje nyílt meg a Bácska jólétét biztosító Ferenc-csatorna. *Magyar Nemzet* 2012. 36. november 3.
39. Az albumhoz egy térképet is csatoltak, melyen Türr István így összegezte a tervét (az eredeti helyesírás szerint): „A Ferenc-csatorna tökéletesítése, s a Baja-Ujvidéki újcsatorna. Jelen tervezetben szándékoztatik a 15 es ½ mföld hosszú ferenc csatornának javítása és tökéletesbitése, továbbá egy 16 mértföld hosszú új csatorna ásása, mely csatornák nem csak helyi érdekekkel bírnak; mert habár Bács megye kapja is a 31 és 1/2 mértföldnyi vízi utat, de egyszersmind a bánságnak, Arad és Csongrád megyéknek /: tisztának a dunávali folytonos összekötése által/ azon előny nyújtatik, hogy kiviteli útjuk 40–50 mértfölddel megrövidítettév, - terményeiket mázsánként legalább 20-25 krral olcsóbban szállíthatják. Azon felül 400.000 hold föld öntözhető, 80.000 hold kincstári földek, részint öntözés, részint új közlekedési eszköz nyérése előnyében fognak részesülni, s ez által 2 forint bér(let) többletet fognak legalábbis holdanként nyerni, mi 160.000 frtot tesz, a 400.000 hold magán földek jövedelme pedig megkétszerezetik. Végre az Újvidéki csatornán Bács megye olcsó módon szállíthatja a kőanyagot, mellyel útjait kiépítheti.”
40. *Faludi Gábor*: A Ferenc-csatorna és Türr István. Baja, 2004. 22–23.
41. Ferenc-csatorna emlékalbuma. Szerk.: *Gyulavári József*. Baja, 1998. Hasonmás kiadás. (Az eredeti 1876-ban készült.)
42. Köszönöm Merk Zsuzsa és fia segítségét. *Merk Zsuzsa*: Ha egy műtárgy megszólal... (bevezető) In. Szerk.: *Gyulavári József*: Ferenc-csatorna emlékalbum. Baja, 1998. (1-2.) Szerinte az albumot Türr István készítette, és az ő hagyatékából kerülhetett a múzeumba.
43. A felvételek nagysága: 21x31 cm
44. 1. Ferenc József-csatorna Kis-Sztpári vízválasztó (Az első ásó vágás tétett Első Ferenc József Ő. cs. és apost. Kir. felsége által 1872. évi május hó 5-én), 2. Baja szabad királyi város, 3. A csatornán közlekedő 7000 mázsás gabona hajó, 4. Deák Ferenc zsilip (csatorna oldal), 5. Deák Ferenc zsilip (dunai oldal), 6. Bezdán mező város, 7. Bezdáni vízválasztó mű (01), 8. Bezdáni vízválasztó mű (02), 9. Újvidék szabad királyi város, 10. Újvidéki kettős zsilip a puskapor toronnyal (01), 11. Újvidéki kettős zsilip a puskapor toronnyal (02), 12. Felhúzó híd Újvidéken a temerini úton 13. Dunai zsilip Újvidéknél (dunai oldal), 14. Dunai zsilip Újvidéknél (csatorna oldal), 15. Magyar népviselet a csatorna mentén, 16. Német népviselet a csatorna mentén, 17. Magyar népviselet a csatorna mentén, 18. Szerb népviselet a csatorna mentén, 19. Sokatz népviselet a csatorna mentén.
45. *Életképek* 1876. június 8. 55.
46. *Életképek* 1876. június 8. 55.
47. *Életképek* 1876. július 2. 229-230.
48. *Roland Barthes*: Világoskamra. Budapest, 1985. 51–68.
49. *Életképek* 1876. július 229. Az album első képe.
50. Az album 13. képe.
51. *Életképek* 1876. 37. július 16. 331.

52. Az album 19. számú képe.
53. *Farkas Zsuzsa*: Népkép, 1862. Adatok A néprajzi fényképezés kezdetei hazánkban témához. *Néprajzi Értesítő* 2007. 107–125.
54. Köszönöm Molnár Attila (Csíkszereda) információját.
55. *Fogarassi Klára*: Színes néprajzi fotók. Autokróm felvételek a Néprajzi Múzeum gyűjteményéből. Budapest, 2004. 9–10. R 35.
56. Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: F 325014
57. Köszönöm Tomsics Emőke segítségét.
58. Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: F 325014
59. Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: F 325016
60. Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: F 325013
61. Néprajzi Múzeum, Budapest, ltsz.: F 325015
62. *Képes Néplap* 1873. november 1. 244–245.
63. „Fotografirt L. Letzter Szegedin” felirattal.
64. Szeged, 2009.
65. *T. Knotik 2009*, 54–76. Ezekből 38 reprodukciót közöltek.
66. *Merk Zsuzsa*: A Ferenc József csatorna fotográfusa: Letzter L. Szegeden. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 1999–2000. Szeged, 2001. 51–61.
67. *Debrecen – Nagyváradi Értesítő* 1853. augusztus 21. (Neve Lectzer L.)
68. *Pesti Napló* 1857. július 4. Itt kiállította Kassa panorámája című felvételét is.
69. *Kolozsvári Közlöny* 1858. december 9.
70. *Pesti Napló* 1864. április 16.
71. *Pesti Napló* 1864. augusztus 4.
72. *Pesti Napló* 1867. december 11. Nemzeti Fényképészeti Müintézet néven.
73. *Debrecen – Nagyváradi Értesítő* 1871. június 18.
74. *Ellenőr* 1877. december 16.
75. A hátoldalon a cég egyesült grafikai jelzése látható, a Wilhelm württembergi király és a Paris-Brüsszel fénykép kiállítás érmeivel ellátva.
76. A kép hátoldalán felirat ceruzával: „Slaven aus Ambrusfalva”.
77. *Milanka Todić*: Photography in Serbia XIX. Century. Beograd, 1989. Museum of Applied Art.
78. Azt jelenti, hogyan látta és milyen szókézzel írta le a műtárgyakat a saját kora. *Michael Baxandall*: Painting and Experience in Fifteenth Century Italy. A Primer in the social History of Pictorial Style. Oxford, 1972.
79. *Fejős Zoltán*: Opponensi vélemény *Révész Emese* „Az Ország Tükre”. Sajtóillusztráció Magyarországon 1850–1870 című PhD disszertációjáról. Budapest,, 2008. április 3. ELTE BTK.
80. Varga 2012, 46.

ZSUZSA FARKAS

*CRACK IN THE SHIELD – SOURCES OF THE REPRESENTATIONS
OF THE FRANCIS JOSEPH CANAL*

ABSTRACT

The Joseph Ferenc canal originates at the Ferenc canal, which joins the Danube and the Tisza and fall into the Danube. Today this line of water presents the boarder between Hungarians and Serbs in Bacska, Serbia. The consortium of general Istvan Türr granted permission for building and operating it. Lazar Letzter photographer from Szeged was mandated by the general to record the process of the work and the South-Hungarian ethnicity of the area in between 1872 and 1875. He produced two great albums, from which one got into the collection of the Library of the Parliament, and the other became the part of the Museum of István Türr in Baja. On of the Hungarian journal of illustration, the *Életképek* published three of the series of woodcuts.

This study attempts to introduce the background of its birth: the monumental Hungarian series, which were

made based on the photographs and were showed by certain periodicals, books and world exhibitions in between 1847 and 1873.

Through the analysis of the illustration of the Joseph Ferenc Canal the photographs as sources were collated with the woodcuts published in the journals. Therefore we could point out the already the well-known facts, such as the technology of photography was unable to reflect accurately the clouds, the surface of the water and certain shadowy places. The blurred parts of the pictures were corrected by the cutters, and the drawers made the pieces more attractive by tiny fractions of genre. For interpretation they used the canon for printed graphics.

From the ethnicity pictures of the album of Joseph Ferenc the most vivid costumes wore by the „*sokac*” were introduced to the wider audience in the periodical of *Életképek*. The coloured and big size variations of these pictures can be found in the Museum of Ethnography, which latter became the part of the first ethnographic photographs.

The detailed life story of Lazar Letzter (1832-?) photographer calls attention for his migration inside the Ostro-Hungaria Empire: he departed from Kassa (today Slovakia) and found his way to Wien (today Austria) and even to *Budapest*, which is the capital city of Hungary, and finally to *Temesvar* (Romania). His work was exceeded in *Szeged*.

farkas.zsuzsanna@mng.hu